

الگوهای پیدایش شهر و شهرنشینی در تاریخ ایران*

شهرام یوسفی فر^۱

چکیده

پیشینه و روند پیدایش مناسبات شهری در ایران طولانی و پیچیده است و از این رو، مباحث مربوط نیز با دشواری‌هایی روبرو است که از آن میان است چگونگی شکل‌گیری جامعه شهری به عنوان یکی از مباحث راهبردی در مطالعات تاریخ شهر در ایران. پیشینه طولانی مناسبات شهرنشینی در تاریخ ایران و پیامدهای اقتصادی - اجتماعی این شکل از زندگی جمعی در تکامل جامعه ایران، نشان‌دهنده اهمیت پژوهش در ابعاد این موضوع است. مطالعه وجوه تشابه یا تمایز شهر و روستا یا پیوستگی‌های جامعه شهری با جامعه روستایی، یکی از زمینه‌های مهم در مطالعه تاریخ اجتماعی ایران است و دستاوردهای این مطالعه پرتوهای تازه بر مباحث شهرشناسی و روستا شناسی تاریخی ایران می‌افکند. در پژوهش حاضر موضوع روندهای غالب در ظهور و تکامل مناسبات شهری در تاریخ ایران، با نظر به این مسئله مورد بررسی قرار می‌گیرد که آیا این روند با عنوان نتیجه تکامل طبیعی مناسبات اجتماعی ایران تحقق می‌پذیرفت یا این که روند مزبور تحت تأثیر عوامل غیر یکسانی قرار داشته است؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بر خلاف نظریات رایج، پدیده شهرنشینی در ایران دارای منشاء متنوع بوده و از این رو عامل سیاسی بیش از یک متغیر تأثیرگذار، نباید در نظر گرفته شود. واژگان کلیدی: شهر، روستا، شهرنشینی، روستانشینی، مناسبات بازرگانی، کشاورزی.

The Patterns of the Emergence of Cities and Urbanization in the History of Iran

Shahram Yousefifar²

Abstract

The background and the history of urban relations and conditions in Iran are very lengthy and complicated. Therefore, the related discussions are also very difficult. Among these complicated discussions one may refer to the patterns of the emergence of the urban society which possess a unique place in the history of urban studies in Iran.

The long history of urban relations in Iran, and the socioeconomic consequences of this form of communal life in the evolution of Iranian society show the importance of research in this field. The studies dealing with the similarities and differences between cities and villages and the continuity of urban and rural societies prepare the ground for studies in the social history of Iran. The present study attempts to observe whether urbanization was a natural consequence of the social relations in Iran or was it the result of a range of heterogeneous factors. The results of the present study show that, in spite of the usual ideas, urbanization in Iran is the result of multiple factors and it should not be attributed only to the political factor which is only one of the many influencing and affecting factors.

Keywords: City, Village, Urbanization, Rural settlement, Trade relations, Agriculture.

۱. دانشیار تاریخ اجتماعی ایران پژوهشکده تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی * تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۱/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۰/۰۳/۱۸

2. Associate professor of the social history of Iran at the History Research Center of the Humanities and Cultural Studies Institute.

مقدمه

مطالعه تاریخی دو گونه واحد زندگی اجتماعی شهر و روستا در تاریخ ایران حکایت از شباهت‌های بسیار بین آنها دارد و در بسیاری موارد برخی از شهرها به مانند روستاهای بزرگ به نظر می‌رسیدند. از این رو لازم است به عنوان مقدمه پژوهش در تاریخ مناسبات شهرنشینی یا روستانشینی در ایران، ابتدا وجوه تشابه یا تمایز زندگی شهری با روستایی، از منظر ریشه‌های پیدایش هر کدام بررسی شود.

مباحث شهرشناسی و روستاشناسی تاریخی ایران و انواع ارتباطات تاریخی بین شهر و روستا تحت تأثیر شماری از نظریه‌های معروف درباره منشأ پیدایش واحدهای شهری و روستایی است که از حوزه‌های جامعه‌شناسی، جغرافیا، اقتصاد، باستان‌شناسی و نظایر اینها اخذ شده و پیدایش استقرارگاه شهری را مبتنی بر تحقق مراحل مختلف «تقسیم اجتماعی کار» و پیدایش «اضافه محصول اقتصادی» مطالعه می‌کند. در این دیدگاه‌ها مراحل تکامل مناسبات مزبور را به صورت امری خودبه‌خودی و ناشی از بروز تقسیم کار اجتماعی و تعامل دو جامعه کشاورزی و شهری، بر اساس انتقال اضافه محصول کشاورزی به شهرها در نظر گرفته می‌شود.

در این رویکرد روند پیدایش شهرها در قالب رابطه طبیعی و مناسبات اقتصاد روستایی یک منطقه بررسی می‌شود. به همین ترتیب نظریه مسلط در مورد منشأ جامعه روستایی نیز پارادایم مسلطی است که این روند را به شکل انتقال زندگی جماعتی و اولیه انسان در غار و تپه‌ها به دامن نواحی جلگه‌ای و پست، و شکل‌گیری روستاها می‌داند. در نتیجه سیطره چنین دیدگاه‌هایی مباحث مربوط به پیدایش روستا و روستانشینی در ایران، با صرف نظر کردن از دیگر عوامل مؤثر در پیدایش استقرارگاه‌های روستایی و روستانشینی طرح و بررسی می‌گردد. در نتیجه در مباحثی چون رابطه تاریخی شهر و روستا، به منشأ پیدایش هر یک از آن گونه‌های زندگی توجه نمی‌شود و تحلیل جامعی از ماهیت روابط دو استقرارگاه به‌دست نیامده است. همچنین مطالعه اولیه در تاریخ اجتماعی ایران حکایت از آن دارد که کاربست نظریات کلی و عمومی برای تبیین این گونه موضوعات در تاریخ ایران فاقد کارایی لازم است و بسیاری شواهد درباره منشأ پیدایش شهر یا روستا در ایران وجود دارد که نقض‌کننده سودمندی و ادعاهای مطلقه آن رویکردهای نظری در مطالعه تاریخ اجتماعی ایران است.

بر این اساس هرگونه مطالعه در تاریخ و مناسبات اقتصادی و زندگی اجتماعی شهری یا روستایی ایران نیازمند تأمل جدی در مقوله ریشه‌های شکل‌گیری و پیدایش گونه زندگی اجتماعی

در ایران است، تا به اتکا به یافته‌های آن از بروز برداشت‌های نادرست در بررسی مناسبات تاریخی شهری و روستایی در ایران ممانعت کرد. ناگفته پیداست مناسبات اقتصادی - اجتماعی در شهری با منشاء قبیله‌ای با شهری دیگر که مناسبات اقتصادی - اجتماعی آن در اثر تکامل اجتماعی از روستانشینی به شهرنشینی شکل گرفته است و با شهری که در اثر اراده حکومت و دستگاه اداری برپا گردیده، تفاوت بسیار داشته است.

مقاله حاضر درصدد است دو رویکرد اصلی در مطالعات مورد بحث را به چالش کشد. اول، رویکرد عاملیت مطلق حکومت در تأسیس شهرها و دوم، رویکردی که زایش مناسبات شهری را ناشی از تقسیم اجتماعی کار می‌داند. در این مقاله تبیینی از تأثیرگذاری عوامل مختلف (مانند اقتصاد و سیاست) در پیدایش شهرهای ایران صورت می‌گیرد. مدعای اصلی آن است که زایش و تکامل استقرارگاه شهری و مناسبات شهرنشینی در ایران تحت تأثیر عوامل متعدد و نه یک عامل است. دوم این که فهم مقولات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، و فرهنگی شهر و شهرنشینی در تاریخ ایران به شدت تابع فهم دقیق روند شکل‌گیری این استقرارگاه‌ها است؛ موضوعی که تا کنون مورد غفلت قرار گرفته است. در ادامه بر اساس این مسأله که پدیده شهر مولود اراده بخش سیاسی و اداری جامعه بوده یا از روند تکامل طبیعی مناسبات اجتماعی منتج می‌شد، طرح بحث صورت می‌گیرد و بر اساس مدعای مطرح‌شده، عوامل مختلف دست‌اندرکار این روند تبیین خواهد شد.

عامل سرزمینی (جغرافیائی - طبیعی و اقلیمی)

شرایط طبیعی - اقلیمی مناسب و قرار گرفتن در مسیر راه‌های تردد عامل مؤثری در روند شکل‌گیری استقرار شهری بوده است. استقرار بیشتر شهرهای ایران تابع شکل خاص فلات ایران در مناطق مخروط‌افکنه‌های بزرگ در منطقه پای‌کوهی، بین کوه‌ها و بیابان‌ها است.^۳ خاک حاصلخیز کشاورزی، سهولت دسترسی به منابع آب و امکانات آبرسانی، از اولین عوامل مؤثر در جایابی سکونت‌گاه در ایران بوده است. ارتباط وجود منابع آب با پیدایش استقرارگاه‌های اولیه و سپس شهرها در ایران، در نظریه‌ای مشهور (بوناین و دیگران) تجلی یافته است.^۴ در مراحل بعد ماندگاری زندگی شهری نیز به شیوه دسترسی، انطباق و هماهنگی شهر با منابع افزون‌تر آب و عوامل دیگر

۳. مسعود خیرآبادی، شهرهای ایران، ترجمه حسین حاتمی‌نژاد و عزت‌الله مافی (مشهد: نیکا، ۱۳۷۶)، ص ۳۲ - ۳۰.

۴. برای آگاهی بیشتر در این باره: نک،

fredy Bemon, *Les Villes de L'Iran. Des Cites d'avtrefois a L'urbanisme Contemporain*. Paris: L'auteur, 1989.

ربط داشت.^۵ منابع آب کافی امکان افزایش جمعیت در یک استقرارگاه را امکان‌پذیر و از جهت دیگری نیز آن را پشتیبانی می‌کرد.

افزون بر نقش آب، تداوم زندگی جمعی در فلات ایران بسته به تدبیر مربوط به تأمین مواد غذایی آنان بود. یکی از روش‌های راهبردی، بنای شهر در منطقه‌ای با آب کافی و خاک حاصلخیز بود. شهرها از مازاد تولید روستاها و از محصولات زمین‌های قابل کشت واقع در حومه خود بهره می‌بردند.^۶ وجود اراضی حاصلخیز در پیرامون شهرها به عنوان یک عامل مؤثر در جریان پیدایش و استمرار زندگی شهری نقش ایفا می‌کرد. این ضرورت در مورد شهرهای واقع در اقلیم نامناسب، مانند قم،^۷ بیشتر بود. این وضعیت در حفظ و تداوم زندگی شهری، در مواقع بروز بحران‌های سیاسی و لشکرکشی‌ها و محاصره شهرها، که امری مکرر در تاریخ ایران بود، بسیار اهمیت داشت.

اهمیت وجود منابع آب و خاک حاصلخیز در شکل‌گیری و پویایی جوامع شهری و روستایی ایران تا آن اندازه بود که تأثیرات آن در تار و پود زندگی شهرها به نحو برجسته‌ای نمود داشت. ساخت اکولوژیکی و الگوی توسعه فضای کالبدی سکونتگاه شهری اغلب در انطباق با شرایط موضعی جغرافیای طبیعی فضای مجاور شهر^۸ و در مسیر جریان آب بود و شکل‌گیری سیمای شهرهای کهن ایران منطبق بر گسترش شهر بر بلوک‌های اراضی مزروعی بود. از این منظر شهرهای تاریخی ایران چونان فضایی زنده بودند که در بستر محیط جغرافیایی خاص تولد، رشد و کمال یافته‌اند.^۹ مطالعه در مورد شهر ابتدا از بستر اقلیمی و طبیعی آن باید شروع شود تا مشخص گردد از محیط خاص طبیعی، پیدایش چه نوع شهر با چه خصایصی را می‌توان توقع داشت.^{۱۰} عنایت به این مقوله‌ها توضیح‌دهنده بسیاری از دقایق مناسبات مدنی، اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی شهرهای کهن ایران است. استقرارگاه‌های روستایی نیز افزون بر آن که از منظر فوق پیروی می‌کردند، برای ارتقاء به مرحله شهرنشینی نیز تابع شرایط فوق بودند.

۵. خیرآبادی، ص ۱۶، ۱۱۳ - ۱۱۲.

۶. همان، ص ۱۱۳؛ یحیی ذکا، «مفهوم دژ و ارگ یا هسته مرکزی ایجاد شهرها در ایران»، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۱ (تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴)، ص ۲۰۹؛ حسین سلطان‌زاده، مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران (تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۷)، ص ۳۵۲.

۷. حسن بن محمد بن حسن قمی، کتاب تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی، تصحیح و تحشیه جلال

الدین طهرانی (تهران: توس، ۱۳۶۱)، ص ۲۲.

۸. احمد پوراحمد، جغرافیا و ساخت شهر کرمان (تهران: دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۸)، ص ۶۶.

۹. همان، ص ۱۲.

۱۰. فرانسویس کاستلو، شهرنشینی در خاورمیانه، ترجمه عبدالعلی رضایی (تهران: نشرنی، ۱۳۷۹)، مقدمه.

ظهور شهر به مثابه تکامل مناسبات اجتماعی

شماری از استقرارگاه‌های شهری در ایران در نتیجه رشد و تکامل تقسیم اجتماعی کار ظاهر شده‌اند. رشد مناسبات کشاورزی، ظرفیت‌های جدیدی را در راستای پشتیبانی مادی و خدماتی از زندگی شمار افزون‌تری از مردمان فراهم می‌کرد و این امر مقدمات شکل‌گیری و تکامل برخی از جوامع شهری و ابتناء روابط مبادله براساس این روال را امکان‌پذیر می‌کرد.^{۱۱} به عنوان مثال در جریان احیای برخی قانون‌های شهری ایران در حدود قرن سوم میلادی، شماری از شهرهای جدید نیز پدید آمد و روند گسترش روزافزون مناسبات بازرگانی و رشد بازار داخلی دارای بنیان‌های مستحکم‌تر شد. این شهرها دو کارکرد مشخص داشتند: یکم، الزامات ناشی از جدایی حرف و پیشه‌ها از جماعات روستایی و تقسیم کار مجدد اجتماعی را پدید آوردند، دوم، مانند مراکز اقتصادی بر سر راه‌های ترانزیت و بازرگانی عمل کردند.^{۱۲} چنین تجربه‌ای بار دیگر در قرن ششم میلادی، که دوره بعدی رشد مناسبات بازرگانی ایران در سطح بین‌المللی روی داد، بر مبنای رشد تولید کالایی ساده و گسترش راه‌های مبادلاتی محقق شد.^{۱۳} بر این اساس تحول دانش فنی، جدایی پیشه‌ها از کار کشاورزی، و نیل به سازمان اجتماعی مبتنی بر تقسیم کار اجتماعی (شهر)، به عنوان یکی از علت‌های پیدایش شهرها در ایران به شمار می‌رفت.^{۱۴} در این وضعیت شهر مکانی بود با کارکرد تجاری و تولید کالایی که در شأن تکمیلی و رشدیافته‌تری از اقتصاد کشاورزی - و نه رقیب آن - به شمار می‌رفت.

بازسازی مناسبات شهری به مثابه روش ایجاد شهر

گاه پیدایش شهرها در ایران به دنبال احیا و بازسازی مناسبات شهری در شهرهایی که قبلاً انحطاط یافته و از موقعیت شهری ساقط شده بودند، دیده می‌شد. در صورتی که روایت منابع تاریخی از تأسیس شهرهای کهن ملاک قرار گیرد، روال فوق باید در شمار جریانی مهم در پیدایش شهرهای ایران به شمار آید. در این الگو استقرارگاه زوال‌یافته شهری، در نتیجه تغییر شرایط اقتصادی - اجتماعی و سیاسی، که گاه در نتیجه رشد مناسبات اقتصاد تجاری و تولید کالایی، پیدایش حکومتی

۱۱. همان، ص ۷؛ فریده ممتاز، جامعه‌شناسی شهر (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۹)، ص ۹ به بعد.

۱۲. فرهاد نعمانی، تکامل فتوحالیسم در ایران (تهران: خوارزمی، ۱۳۵۹)، ص ۳۳۲ - ۳۳۱.

۱۳. ن. و. پیگولوسکایا، شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه عنایت‌الله رضا (تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷)، ص ۲۵۲.

۱۴. سلطان‌زاده، حسین. مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران (تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۷)، ص ۳۴۲ - ۳۴۱؛ خیرآبادی،

متمركز یا اهمیت‌یابی مجدد یک منطقه (بنا به استعدادهای طبیعی و ارتباطی آن) رخ می‌داد، استقرار مجدد مناسبات شهری را بر جایگاه شهر کهن موجب می‌شد. تجربه تأثیرگذاری روند رشد اقتصاد کشاورزی در احیای مراکز شهری کهن در دوره پیش از اسلام بسیار برجسته بود.^{۱۵}

الگوی فوق در شکل‌گیری حکومت مرکزی و تأکید بر سیاست‌های شهرگرایی، جریان احیای مراکز شهری کهن را برجسته می‌کرد. ساسانیان نمونه‌اعلای چنین تجربه‌ای بودند. یک گزارش در این رابطه چنین است: قباد ساسانی، ناحیه قم را که توسط اسکندر خراب شده بود دستور داد تا احیاء شود و به نام قم نام‌گذاری شد.^{۱۶} این تجربه در دوره اسلامی به هنگام تخریب بسیاری شهرها در جریان فتوحات مسلمانان، و بازسازی بعدی آنها بنا به ضرورت‌های سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی بسیار گسترده بود. از جمله در شهر بلخ، پس از آن که مدت‌ها این شهر ویران بود، در دوره اسد بن عبدالله قسری در خراسان (در سال ۱۱۸ قمری) شهر قدیم بلخ احیا شد و آن حکمران دستور داد هر که از شهر قدیم است به وطن اصلی خود برگردد.^{۱۷} ناگفته نماند این چرخه، تغییرات اساسی در مناسبات شهرهای مزبور به همراه داشت.

گاه شهری ویران، بنا به ضرورت‌های اقتصادی (تجارت و ...) احیا می‌شد: مسلمانان پس از غلبه بر شهر بیکند، آنجا را سوزاندند. اما اهالی بازرگان پیشه بیکند، مجدداً شهر را آبادان کردند. «گفته‌اند هیچ شهری نبود که همه آن ویران شود چون بیکند و باز به دست همان شهریان زود آبادان شود، جز بیکند.»^{۱۸} سامانیان نیز شهر بخارا را که توسط حسین بن طاهر، امیر خراسان در ۲۶۱ قمری سوخته شده بود، مجدداً احیا کردند.^{۱۹} در واقع قصه ویرانی شهرها توسط حاکمان خشمگین و احیای مجدد آنها در دوره‌های بعد، در تاریخ شهری ایران مکرر است و دوره مغولان و تیموریان از این نظر مثال‌زدنی است. سرگذشت شهرهای بخارا، هرات، گنجه، ترمذ، نیشابور و دیگر شهرها که پس از ویرانی، توسط حکام بعدی احیا شدند،^{۲۰}

۱۵. پیگولوسکایا، ص ۲۵۲.

۱۶. قمی، ص ۲۴.

۱۷. ابوبکر عبدالله بن عمر بن محمد بن داود واعظ بلخی، فضایل بلخ، ترجمه عبدالله محمد بن محمد بن حسین حسینی بلخی، به تصحیح و تحشیه عبدالحی حیبی (تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰)، ص ۳۵ - ۳۴.

۱۸. ابوبکر محمد بن جعفر نرشخی، تاریخ بخارا، ترجمه ابونصر احمد بن محمد بن نصر القباوی، تلخیص محمد بن زفر بن عمر، تصحیح و تحشیه محمدتقی رضوی (تهران: توس، ۱۳۶۳)، ص ۶۲.

۱۹. و. و. بارتولد، ترکستان‌نامه، ترکستان در عهد هجوم مغول، ج ۱، ترجمه کریم کشاورز (تهران: آگاه، ۱۳۶۶)، ص ۴۸۰.

۲۰. برتولد اشیولر، تاریخ مغول، ترجمه محمود میرآفتاب (تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸)، ص ۴۴۶؛ محمدابراهیم باستانی پاریزی، «کرمان»، شهرهای ایران، ج ۲، به کوشش محمدیوسف کیانی (تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۷)، ص ۲۰۱.

مؤید این جریان است. یکی از مهم‌ترین این تجربیات در دوره تیموریان دیده می‌شود.^{۲۱} روند بازسازی موقعیت یک شهر در دوره دیگر مستلزم دخالت حکومت در برنامه‌ریزی و احیای بافت شهرها بود. به عنوان نمونه شهر قزوین تجربیات بسیاری را در این رابطه از سر گذرانده است.^{۲۲} از نظر دوره‌بندی این تجربه می‌توان به طور کلی چنین گفت که بعد از شکست و اضمحلال هر حکومت انحطاط اقتصادی و سیاسی و نظامی بر برخی شهرهای استراتژیک حاکم می‌شد و در دوران شکفتگی بعدی و تغییر حکومت‌های مرکزی تجدید بنا و سازمان تازه در شهر صورت می‌گرفت.^{۲۳}

حکومت، بانی شهر

در تاریخ شهری ایران نقش حکومت در روند تأسیس و تکامل مناسبات شهرنشینی به مانند علتی مهم در نظر گرفته می‌شود. حکومت‌ها بنا به ضرورت‌هایی چند سیاست‌گذاری شهرها را در پیش می‌گرفتند: الف) گاه شهر به عنوان مرکز اداری و سیاسی و محل استقرار حکمران در آن (پایتخت)، تأسیس می‌شد. ممکن بود پیدایش یک شهر با شکل‌گیری حکومت توأم می‌شد. نمونه شهرهای هگمتانه (ماد)،^{۲۴} پارسه (هخامنشیان)،^{۲۵} شهرهای دوره یونانیان،^{۲۶} دوره اشکانی، هکاتوم‌پولیس و نظایر آن،^{۲۷} فیروزآباد و گور^{۲۸} و نظایر آن (ساسانیان) قابل ذکرند. در دوران اسلامی واسط، بغداد، قاهره و

---

۲۱. غیاث‌الدین بن همادالدین حسینی خواندمیر، *مآثر الملوک*، به ضمیمه خاتمه خلاصه الاخبار و قانون همایونی، به تصحیح میرهاشم محدث (تهران: رسا، ۱۳۷۲)، ص ۱۶۴ به بعد.

۲۲. مهدی مجابی، «طرحی بر روند توسعه تاریخی منطقه قزوین. قسمت اول: از آغاز توسعه تا شروع دولت آل بویه»، مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی، ارگ بم (تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲)، ج ۳، ص ۲۱۰ - ۱۸۹؛ مهدی مجابی، «قسمت دوم: نظریه توسعه تاریخ شهر در ایران. توسعه تاریخی قزوین»، مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی، ارگ بم (تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲)، ج ۲، ص ۵۱۴ - ۴۱۶.

۲۳. باستانی پاریزی، ج ۲، ص ۲۰۱.

۲۴. ایگور میخائیلویچ دیاکونوف، *تاریخ ماد*، ترجمه کریم کشاورز (تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۵)، ص ۹۳ به بعد.

۲۵. علی سامی، *پایتخت‌های شاهنشاهان هخامنشی* (تهران: پازینه، ۱۳۸۹)، ص ۲۵.

۲۶. پیگولوسکایا، ص ۴۵.

۲۷. مالکوم کالج، *پارتیان*، ترجمه مسعود رجب‌نیا (تهران: هیرمند، ۱۳۸۰)، ص ۱۲۷ - ۱۰۲؛ و. گ. لوکونین، «تهادهای سیاسی، اجتماعی و اداری، مالیات‌ها و دادوستد»، *تاریخ ایران، از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان* (قسمت دوم)، پژوهش دانشگاه کمبریج، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه (تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۷)، ص ۷۱ به بعد.

۲۸. *حدودالعالم من المشرق الی المغرب*، با تصحیح و تعلیقه و. و. مینورسکی، میرحسین شاه، و. و. بارتولد، ترجمه مریم میراحمدی و غلامرضا ورهرام (تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۷۲)، ص ۳۷۴.

فاس چونان مراکز سیاسی و پایتختی پایه‌گذاری شدند.^{۲۹} این شهرها از نظر سیاسی و اقتصادی^{۳۰} ویژگی‌های خاصی داشتند.

ب) گاه تأسیس شهر بنا به ضرورت‌های ناشی از گسترش قلمرو حکومت و نیاز به سازمان‌دهی آن صورت می‌گرفت. ابن‌خلدون این راهبرد را چنین جمع‌بندی کرده است: «تأسیس شهرهای کوچک و بزرگ پس از پدید آمدن پادشاهی است.»^{۳۱} واکاوی روایت‌های تاریخی مربوط به تأسیس شهرها^{۳۲} و روستاهای تاریخی،^{۳۳} نشان از این باور دارند که بیشتر آنان توسط شاهان یا نمایندگانشان برپا می‌شدند^{۳۴} و این را می‌توان بازتابی از شیوع و تکرار این تجربه در تاریخ شهری ایران دانست. علل پایه‌گذاری شهرها توسط حکومت متفاوت بود و بررسی روایات و داده‌های مربوط چند محور را به دست می‌دهد:

یکم) پایه‌گذاری بسیاری از شهرهای ایران در روایات، به شاهان اساطیری و تاریخی منسوب است و علت امر به این واقعیت بازمی‌گردد که مردم شهرها بر کهن‌نمودگی تاریخ شهری خود تمایل داشته و تحت تأثیر اندیشه تاریخی خود شاهان اساطیری (به ویژه پیشدادی و کیانی) را مبدع و آغازگر طراحی و بنیان‌گذاری ساختارها و سازمان‌های جامعه ایران می‌دانستند. روایت ابن‌بلخی در مورد اقدامات منوچهر توضیحی بر این موضوع است: «... دهقانی را پدید آورد. و فرموده هر دهی را رعیتی باشد و هر شهری را رئیسی باشد، کی بر رعایا فرمان دهد. و همگان متابعت او نمایند و خندق شهرها او آغاز کرد،»^{۳۵} یا این که «جمشید مردم جهان را به چهار طبقه تقسیم و هر طبقه را به کاری موسوم کرد ... و سپس اصطخر را دارالملک پارس کرد و سرای عظیمی در آن نهاد.»^{۳۶} در دوره اسلامی نیز سنت روایات مربوط به بنیان‌گذاری اجزای مختلف شهرهای کهن به آغاز

۲۹. عبدالستار عثمان، *مدینه اسلامی*، ترجمه علی چراغی (تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۶)، ص ۹۰.

۳۰. احمد سیف، *استبداد، مسئله مالکیت و انباشت سرمایه در ایران* (تهران: رسانش، ۱۳۸۰)، ص ۱۶۳ - ۱۶۲.

۳۱. ولی‌الدین عبدالرحمن بن محمد بن عبدالرحمن ابن‌خلدون، مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی. ج ۱ (تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۹)، ص ۶۹۵ - ۶۹۳ و ۷۲۶ - ۶۹۷؛ نوین تولایی، «عوامل مؤثر بر توسعه و ویرانی شهرها از نظر ابن‌خلدون»، *صفه*، س ۹، ش ۲۸ (بهار و تابستان ۱۳۷۸)، ص ۱۳ - ۱۰.

۳۲. پرویز ورجاوند، «شهرسازی و شهرنشینی در ایران»، *شهرهای ایران*، ج ۴، به کوشش محمدیوسف کیانی (تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۰)، ص ۸ - ۷.

۳۳. به عنوان نمونه: بهاء‌الدین بن حسن ابن‌اسفندیار، *تاریخ طبرستان*، به اهتمام عباس اقبال (تهران: کلاله خاور، ۱۳۶۶)، ص ۵۹.

۳۴. محسن حبیبی، «نگاهی به مفهوم شهر در ایران»، *صفه*، س ۱، ش ۱، تابستان ۱۳۶۹، ص ۲۱.

۳۵. ابن‌بلخی، *فارسنامه*، توضیح و تحشیه منصور رستگار فسائی (شیراز: بنیاد فارس‌شناسی، ۱۳۷۴)، ص ۱۱۹ - ۱۱۸.

۳۶. همان، ص ۱۰۳ - ۱۰۱.

خلقت و شاهان پیشدادی، کیانی، و ساسانی تداوم یافت. به عنوان مثال احداث کهن‌دژ نیشابور به انوش بن شیث بن آدم و تکامل اجزای بعدی آن به سایر شاهان اساطیری نسبت داده شده است.^{۳۷} چنین روایاتی در مورد شهر بخارا،^{۳۸} بیهقی (سبزوار)،^{۳۹} بلخ،^{۴۰} هرات،^{۴۱} و قم^{۴۲} و بسیاری دیگر از شهرهای کهن و باستانی این سرزمین در دست است.^{۴۳}

دوم) در دوره ساسانیان، تغییراتی در روند پایه‌گذاری شهرها توسط شاهان پدید آمد: آنان گاه به مناسبت پیروزی در نبردشان^{۴۴} و ضرورت‌هایی چون اسکان اسرا یا تثبیت قدرت در نواحی جدید و نظایر آن^{۴۵} شهرهایی تأسیس می‌کردند. مثلاً انوشیروان برای اسکان اسرای رومی شهری مانند انطاکیه^{۴۶} ساخت.

گاه حکومت‌ها به منظور بهره‌مندی از مزایای اقتصادی شهری و مازاد تولید جماعات مولد شهری، 'شهر شاهی'^{۴۷} تأسیس می‌کردند.^{۴۸} گزارش‌هایی در مورد برنامه‌های شاهان ساسانی در شهرسازی، تأمین نیروی انسانی و صاحبان حرف مورد نیاز برای اسکان در شهر، در دست است.^{۴۹} سوم) شکل دیگر پایه‌گذاری شهر و روستا در این دوره چنین بود که گاه مناطق ویژه‌ای به عنوان قلمرو اختصاصی جهت اسکان به اعضای خاندان سلطنتی و شخصیت‌ها واگذار می‌شد که

۳۷. ابوعبدالله حاکم نیشابوری، تاریخ نیشابور، ترجمه و تلخیص محمد بن حسین خلیفه نیشابوری، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی (تهران: آگاه، ۱۳۷۸)، ص ۱۶۶ - ۱۶۷.

۳۸. نرشخی، ص ۳۴ - ۳۲.

۳۹. ابوالحسن علی بن زید بیهقی ابن‌فندق، تاریخ بیهقی، به تصحیح احمد بهمنیار (تهران: کتاب‌فروشی فروغی، ۱۳۶۱)، ص ۳۹.

۴۰. واعظ بلخی، ص ۱۷ - ۱۵؛ آرمیدخت مشایخ فریدنی، بلخ، کهن‌ترین شهر ایرانی آسیای مرکزی در قرون نخستین اسلامی (تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۶)، ص ۵ - ۳.

۴۱. محمد سیفی هروی، تاریخ‌نامه هرات، به تصحیح صدیقی (کلکته: مطبعه بیتست مشن، ۱۹۴۳)، ص ۴۵ - ۲۶.

۴۲. قمی، ص ۸۶ - ۶۳.

۴۳. برای بررسی نمونه‌ی موردی از دوره سلجوقیان در عصر اسلامی، نک: شهرام یوسفی فر، تاملاتی در مناسبات شهرنشینی دوره سلجوقیان (تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰).

۴۴. ذکاء، ص ۲۱۰؛ نمونه یزد، رک: احمد بن حسین بن علی کاتب یزدی، تاریخ جدید یزد (یزد: گلپه‌ار، ۱۳۱۷)، ص ۴۰.

۴۵. ابوبکر احمد ابن محمد بن اسحاق همدانی ابن‌فقیه، ترجمه مختصر البلدان، ترجمه ح. مسعود (تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹)، ص ۱۶۸.

۴۶. حسین سلطان‌زاده، معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی (تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۷)، ص ۱۲۸؛ همان، ۱۳۶۷، ص ۳۵۳ - ۳۵۲.

۴۷. منصور فلامکی، باز زنده‌سازی بناها در شهرهای تاریخی (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۴)، ص ۹۱.

۴۸. پیگولوسکایا، ص ۳۵۵ و ۳۸۰ - ۳۷۴؛ نعمانی، ص ۳۳۲ - ۳۳۱.

۴۹. پیگولوسکایا، ص ۶۶ - ۵۴.

در نتیجه فعالیت‌های عمرانی به مرور روستاها و شهرهایی در آن نواحی به وجود می‌آمد. در روایات آمده انوشیروان شهر یزد را به دخترش مهرنگار واگذار کرد و در نتیجه اقدامات عمرانی و شهرسازی وی آن شهر پایه‌ریزی شد.^{۵۰} در مورد شهر بخارا نیز چنین روایاتی گفته شده است.^{۵۱}

چهارم) گاه حکومت بنا به منظور پاسخ‌گویی به ضرورت‌های رشد مناسبات اقتصادی و اجتماعی در یک منطقه شهری، شهری احداث می‌کرد. روایت است شهر کازرون «در اصل سه دبه بود... قباد بر عمارتش افزود تا شهری معظم شد.»^{۵۲} در این رابطه تأسیس هشت شهر مهم ایران فقط به اردشیر ساسانی منسوب است و به دیگر شاهان ساسانی نیز در همین شمار ساخت شهرهایی نسبت داده شده است.^{۵۳} برنامه‌های شهرسازی دوره اردشیر بابکان،^{۵۴} و شاپور اول^{۵۵} کارنامه مفصلی را دربرمی‌گیرد.

حکومت‌های دوره اسلامی نیز وفق تجربیات دوره باستان به منظورهای گوناگون برنامه ساخت شهرها را اجرا می‌کردند. البته گستردگی و استمرار سیاست شهرسازی در این دوره به تدریج تحت قواعد علمی درآمد و مجموعه‌های حقوقی و مهندسی، که به منزله دستورالعمل‌های پایه‌گذاری و عمران شهری بود، شکل گرفت. از جمله در آثار ابن‌الریبع^{۵۶} و ابن‌خلدون^{۵۷} مباحثی در خور در این خصوص به‌دست داده شده است.

در مقایسه با تجربیات دوره باستان، علت‌های پایه‌گذاری شهرها تفاوت‌هایی داشت، که از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: باید شهرهای جدید طبق تعالیم و مقتضیات دین اسلام احداث می‌شدند تا فضای کالبدی زندگی اجتماعی مطابق الگوهای اسلامی فراهم شود.^{۵۸} دیگر آن که باید شهرهای جدید به جای شهرهای ویران شده در جریان فتوحات اسلامی احداث می‌گردید تا مناسبات اجتماعی - اقتصادی مناطق جنگ‌زده ترمیم شود. تجربه تخریب شهر کهن ری و احداث

۵۰. کاتب یزدی، ص ۴۵ - ۴۴.

۵۱. نرشخی، ص ۴۵ - ۴۴.

۵۲. حمدالله مستوفی قزوینی، نزهه القلوب، به تصحیح و تحشیه محمد دبیرسیاقی (تهران: طه، ۱۳۷۸)، ص ۱۸۳.

۵۳. احمد تفضلی، «ترجمه شهرستان‌های ایرانشهر»، شهرهای ایران، ج ۳. به کوشش محمد یوسف کیانی (تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۸)، ص ۳۴۹ - ۳۳۲.

۵۴. پیگولوسکایا، ص ۲۲۵ - ۲۲۳.

۵۵. همان، ص ۲۳۵.

۵۶. عثمان، ص ۹۱ به بعد.

۵۷. ابن‌خلدون، ج ۲، ۷۰۶ - ۷۰۲.

۵۸. عثمان، ص ۲۸۳.

شهر جدید ری در کنار آن در این باره مثال زدنی است.^{۵۹} گاه احداث شهرها با کارکرد نظامی - اداری، مانند شیراز^{۶۰} یا کارکرد اداری و سیاسی، مانند واسط^{۶۱} یا سامرا^{۶۲} یا جعفریه^{۶۳} انگیزه حکومتها در این راستا بود. شماری از شهرها توسط خلیفه معتصم عباسی و دیگر خلفا جهت گسترش فضاها یا اقامتگاهی خود یا استقرار دستگاه اداری احداث شدند.^{۶۴}

هم چنین گاه لازم می شد شهری با کارکردهای پایتختی تأسیس گردد. نمونه بغداد معروفترین مثال است^{۶۵} که به عنوان مظهر اقتدار سیاسی و تمدنی عباسیان بود.^{۶۶} در نهایت این که گاه بنا به ضرورت‌های مختلف اردوگاه یا استقرارگاه سپاهیان مسلمان به موقعیت شهری ارتقا می‌یافت: شهر کرج، به دست ابودلف عجلی احداث و آباد شد، و شهر رویان، توسط عمر بن علاء^{۶۷} شهری در قزوین^{۶۸}، شهر منصوریه در طبرستان توسط خالد بن برمک^{۶۹} و یا تجربیات مشابهی در آذربایجان^{۷۰} ارتقاء اردوگاه عسگر مکرّم به موقعیت شهری^{۷۱} از این نمونه‌ها به‌شمار می‌رفتند. هم چنین رباطها

۵۹. حسین کریمان، *ری باستان*، ج ۱ (تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۵)، ص ۳۵ - ۱؛ جمشید کیانفر، «ری از صدر اسلام تا یورش مغول»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، ج ۱۲، به کوشش کریم اصفهانیان و ایرج افشار (تهران: بنیاد موقوفات افشار، ۱۳۷۹)، ص ۳۳۹ - ۳۳۸.

۶۰. گ. لسترنج، *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*، ترجمه محمود عرفان (تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷)، ص ۲۶۹؛ برای آگاهی بیشتر در این باره، نک: کرامت‌الله افسر، *تاریخ بافت قدیمی شیراز* (تهران: انجمن آثار و مفاخر ملی، قطره، ۱۳۷۴).

۶۱. احمد بن عمر ابن‌رسته، *الاعلاق النفیسه*، ترجمه و تعلیق حسین قره‌چانلو (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰)، ص ۲۳۲.

۶۲. ابوعبدالله محمد بن احمد مقدسی، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه علی‌نقی منزوی (تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان، ۱۳۶۱)، ج ۱، ص ۱۶۹.

۶۳. آدم متر، *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*، ترجمه علیرضا ذکاتوی قراگوزلو (تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴)، ج ۲، ص ۴۵۴ - ۴۵۳؛ عثمان، ص ۱۲۶، ۱۱۶ - ۱۱۵.

۶۴. متر، ج ۲، ص ۴۵۴ - ۴۵۳، عثمان، ص ۱۱۶ - ۱۱۵. مباحث فوق از دیدگاه مؤلفه‌ها و ویژگی‌های تاریخی شهر نیز قابل تأمل است. برای بررسی نمونه موردی در تاریخ میانه ایران، نک: شهرام یوسفی‌فر «بررسی ویژگی‌ها و مؤلفه‌های تاریخی مفهوم شهر در سده‌های میانه تاریخ ایران»، *فرهنگ (مجله علمی - پژوهشی ویژه تاریخ)*. سال نوزدهم، شماره چهارم. پیاپی ۶۰، زمستان ۱۳۸۵، ص ۳۰۴ - ۲۶۳.

65. Belyaev, E. A: *Arab, Islam, and Arab caliphate, in the early middle Ages*, Translated from Russian - Bonine, E - Eckart Ehlers - Thomas Krafft and Georg Stober (New Yourk: Bonn, 1994), pp. 213-214

۶۶. محمدسهیل طقوش، *دولت امویان*، ترجمه حجت‌الله جودکی (قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۰)، ص ۷۱.

۶۷. ابن‌فقیه، ص ۱۴۹.

۶۸. شهاب‌الدین ابن عبدالله یاقوت حموی، *برگزیده مشترک یاقوت حموی*، ترجمه محمد پروین گنابادی (تهران: ابن‌سینا، ۱۳۴۷)، ص ۱۷۱.

۶۹. ابن‌فقیه، ص ۱۶۰.

۷۰. ابن‌فقیه، ص ۱۲۷ - ۱۲۶.

۷۱. مقدسی، ج ۲، ص ۶۱۲.

از جمله استحکامات نظامی سرحدی دوره اسلامی - چنین تحولات تدریجی را به وضعیت شهرنشینی تجربه می‌کردند و شماری از اردوگاه‌های نظامی نیز چنین بودند.^{۷۲} برای اعلام وضعیت جدید سیاسی شهر تأسیس می‌شد. خلفای عباسی برای نشان دادن اعلام استقلال از نظامیان ترک در بغداد، چند شهر جدید تأسیس کردند. این روش توسط مدعیان حکومت علیه خلفای عباسی نیز در پیش گرفته می‌شد تا به صورت نمادین، نیت سیاسی خود را اعلام کنند.^{۷۳}

تأسیس یک شهر گاه به منظور تأمین فضایی برای جذب سرریز و اضافه جمعیت نیروی تولیدی و ساکنان یک شهر پر ازدحام بود. شهر کردفناخسرو، توسط عضدالدوله بویه در مجاور شهر شیراز، برای چنین منظوری تأسیس شد.^{۷۴} شهر ارغونیه، توسط ارغون خان مغول، و شنب غازانی، توسط غازان خان (در خارج شهر تبریز)، به این منظور تأسیس شدند. این شهرها کارکرد کلنی^{۷۵} داشتند، و از نظر تحلیل شرایط تاریخی شهرنشینی در ایران، نقش حکومت را به عنوان عامل مهم در جریان پیدایش و تکامل مناسبات شهرنشینی نشان می‌دهد. این امر افزون بر نقش مهم حکومت در پایه‌گذاری روستاها است.

دین، به عنوان عامل تأسیس شهر

تأثیر پدیده دین در پیدایش شهرهای کهن و جدید تا حدی بوده است که برخی از محققان پدیده شهر را چون تبلور کالبدی ایده مسلط در شکل‌گیری محیط‌های زندگی انسانی تحلیل می‌کنند.^{۷۶} در ادوار گوناگون، عوامل دینی در به‌هم‌پیوستن گروه‌های مختلف اجتماعی در سکونتگاه‌های انسانی و تمرکز دادن جمعیت و ظهور شهرها مؤثر بوده است. در شهرهای نخستین رهبران روحانی شهر،

۷۲. جرجی زیدان، *تاریخ تمدن اسلام*، ترجمه علی جواهرکلام (تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۳)، ص ۳۸۱؛ احمد اشرف، «ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی»، *نامه علوم اجتماعی*، دوره ۱، شماره ۴ (تیرماه ۱۳۵۳)، ص ۱۵؛ کلود کاهن، «قبایل، شهرها، سازمان‌بندی اجتماعی»، *تاریخ ایران، از اسلام تا سلجوقیان*، پژوهش دانشگاه کمبریج، ج ۴، ترجمه حسن انوشه (تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳)، ص ۲۶۷؛ حسین شکوهی، *جغرافیای اجتماعی شهرها، اکولوژی اجتماعی شهر (تهران: ماجد، ۱۳۷۲)*، ص ۱۹۲ - ۱۹۱؛ عثمان، ص ۹۰؛ افسر، ص ۳۱ - ۲۴.

۷۳. عثمان، ص ۲۹۶؛ رباط، رُصافه، معسکر و نمونه‌های دیگری از استحکامات نظامی می‌توانستند به شهرهایی مهم تبدیل شوند: حسن باستانی راد، «واژه‌شناسی تاریخی شهر در ایران»، *فرهنگ*، شماره ۷۲ (زمستان ۱۳۸۸)، ص ۵۶ - ۱۹.

۷۴. افسر، ص ۵۸ - ۵۷؛ علی‌اکبر فقیهی، *آل‌بویه و اوضاع زمان ایشان یا نموداری از زندگی مردم آن عصر (تهران: صبا، ۱۳۶۵)*، ص ۵۹۵ - ۵۹۳.

۷۶. محمود محمودی، «تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی، برنامه‌ریزی فضایی - کالبدی، راهبردی جدید در توسعه و بهره‌وری بهینه موقوفات»، *وقف، میراث جاویدان*، س ۸، ش ۲، (تابستان ۱۳۷۹)، ص ۹۵؛ حبیبی، ص چهار.

مدیران ارشد شهری بودند.^{۷۷} برخی نتایج مطالعات باستان‌شناسی منشاء دینی شهرهای کهن، که در دادوستد محصولات ضروری برای زندگی انسان‌ها توسط معابر و پرستشگاه‌ها ریشه داشت، را نشان می‌دهد.^{۷۸}

در دوره ساسانیان اطلاعات درخوری در باب نقش پرستشگاه‌ها در شکل‌دهی مناسبات اقتصادی و تجاری مناطق شهری در دست است.^{۷۹} در دوره‌های کهن بنیادگذاری برخی از شهرها براساس سابقه وجود آتشکده‌ای در آن محل یا ظهور شهری بر گرد آن روی داده است.^{۸۰} در دوره ساسانیان نقش این عامل بیشتر تأثیرگذار بود. مثلاً قباد ساسانی نذر کرد در صورت غلبه بر هیاطله و برادرش هرمز، آتشخانه‌ای بسازد و سپس آن را در یزد ساخت.^{۸۱} شاید بتوان استقرار آتشگاه‌ها در مرتفع‌ترین مکان در هر شهر و به ویژه به عنوان هسته مرکزی برخی از شهرهای کهن را مؤید این نظریه درباره برخی از شهرهای ایران به‌شمار آورد.^{۸۲}

این عامل در پیدایش شهرها در دوره اسلامی نیز تأثیرگذاری بارزی داشت. در این راستا می‌توان به روایت نمونه‌وار ابن‌اسفندیار اشاره کرد که: «به هنگام عبور امام حسن بن علی (ع) به مامطیر،^{۸۳} مختصر عمارتی در آنجا که در نظر ایشان مصفا آمده بود، پدیدار گردید تا بعدها والی ایالت بازاری خرد و عماراتی فرمود و سپس در ۱۶۰ هجری مسجد جامع بنا گردید و شهر شد.»^{۸۴} گاه وجود مقابر و مشاهد بزرگان دینی در پیدایش یک شهر مؤثر واقع می‌شد. به عنوان مثال شهرهای مقدس شیعیان، از جمله شهر نجف، نمونه‌های بارز این مورد است. شکل‌گیری این شهر پس از هویدا شدن مشهد امام علی (ع) آغاز، و سپس از سال ۱۳۷ قمری با افزایش اقامت شیعیان در آنجا، توسعه بسیار یافت. شهرهای کربلا، کاظمین^{۸۵} یا مشهد چنین بودند. ابتدا

۷۷. حسین شکوهی، دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری (تهران: سمت، ۱۳۷۳)، ص ۱۴۶ - ۱۴۵.

۷۸. روث وایت‌هاوس، نخستین شهر، ترجمه مهدی سحابی (تهران: فضا، ۱۳۶۹)، ص ۲۱۹ - ۲۱۸؛ راپوپورت، امس: منشاء فرهنگی مجتمع‌های زیستی. ترجمه راضیه رضازاده، تاریخ شکل شهر تا انقلاب صنعتی. تهران: دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۶۸. ص ۴۱۵-۴۱۴.

۷۹. پیگولوسکایا، ص ۳۰؛ هاوس، ص ۷۲ و ۸۳ - ۸۲.

۸۰. ذکاء، ص ۲۱.

۸۱. کاتب یزدی، ص ۴۰.

۸۲. سلطان‌زاده، مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، ص ۳۵۳؛ پرویز مؤیدعهد، «نکاتی چند درباره مسئله شهرسازی»، هنر و مردم، ش ۵۷-۵۶. خرداد- تیر ۱۳۴۶، ص ۱۹.

۸۳. بابل

۸۴. ابن‌اسفندیار، ص ۷۳.

۸۵. کریمان، ری باستان، ج ۱، ص ۱۵۷ - ۱۵۱.

قریه سناباد مدفن امام رضا (ع) بود و سپس تا مرحله شهری ارتقاء یافت.^{۸۶} بررسی روند پیدایش شهرهای مختلف در دنیای اسلام^{۸۷} نقش این عامل را در ظهور برخی از شهرهای اسلامی نشان می‌دهد. گاه محل تدفین رهبران گروه‌ها، فرقه‌ها و جریان‌های فکری و مذهبی نیز چنین نقشی ایفا می‌کرد. قبر شیخ احمد جام (ژنده پیل) به مرور ده معدآباد^{۸۸} را به شهر تربت جام تبدیل کرد.

مؤسسات فرهنگی و زایش شهرها

بنیان‌گذاری برخی مؤسسات فرهنگی مانند خانقاه، نیز در موقعیت خاص به مانند عامل پیدایش شهر عمل می‌کرد. مثال بارز این مورد شهر تفت است. شاه نعمت‌الله ولی خانقاهی در روستای تفت ساخت و به تدریج جاذبه‌های خانقاه سبب شد شهری بزرگ در آنجا شکل گیرد. در جریان تبدیل کانون‌های مرجع به موقعیت شهری، یکی از مهم‌ترین عوامل تسریع‌کننده این امر درآمدهای سرشار مشاهده مزبور بود. وقف شکل اصلی درآمدهای این اماکن را تشکیل می‌داد. در مورد شهر تفت، بسیاری موقوفات و هدایا و نذوراتی که برای خانقاه صوفی بزرگ آنجا اختصاص داده شد سبب گردید مؤسسات متعلق به خانقاه به سرعت رشد و گسترش یابد. ظرفیت‌های اقتصادی خانقاه به تدریج امکان پشتیبانی اقتصادی جمعیت زیادی را فراهم کرد و این امر در توسعه آن استقرارگاه به مرحله شهری تأثیر گذار شد.^{۸۹} در مورد دیگر شهرهای مشابه نیز موضوع وقف تأثیر بسیاری در توسعه استقرارگاه‌ها به مرحله شهری داشته است.

تأسیسات دفاعی، منشاء برپایی شهرها

گاه بر پا کردن مؤسسات نظامی و دفاعی به پیدایش شهرها می‌انجامد. هنگامی که

۸۶. معین‌الدین محمد زمچی اسفزاری، *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، با تصحیح و حواشی و تعلیقات محمدکاظم امام (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۸)، ج ۱، ص ۱۸۶؛ محمود موسوی، *توس شهر خفته در تاریخ (تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۰)*، ص ۳۹.

۸۷. عثمان، ص ۹۰.

۸۸. سدیدالدین محمد غزنوی، *مقامات ژنده پیل (احمد جام)*، به تصحیح حشمت‌اله مؤید سندی (تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰)، ص ۱۱.

۸۹. مصطفی مومنی، «جایگاه وقف و وقف‌نامه در ساختارشناسی فرهنگی، اجتماعی و کالبدی شهرها و روستاهای ایران (مورد جغرافیای تاریخی شهرستان تفت در استان یزد)»، *مجموعه مقالات سمینار جغرافی، جلد ۳*، به کوشش محمدحسین پاپلی یزدی (مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵)، ص ۹۹ - ۲۵.

برخی مردمان برای تسهیل امر دفاع از سرزمین و اموال خود در مکانی مشخص گرد یکدیگر جمع می‌شدند، هسته اولیه شهر بعدی شکل می‌گرفت. برخی از محققان تأثیر این عامل در پیدایش شهر را در قالب 'نظریه دفاعی' توضیح می‌دهند.^{۹۰} در این وضعیت ابتدا قلعه‌ها یا کهن دژها، به عنوان هسته مرکزی شهر ظاهر و سپس سایر عناصر ضروری زندگی شهری در پیرامون آن پدیدار می‌شد. این الگوی در نزد بسیاری از محققان هوادارانی دارد.^{۹۱}

بر این اساس دژ و قلعه شهری، همیشه مرکز دفاعی شهرهای ایران به‌شمار می‌رفت. طبق یک روایت مشهور، در مکانی که بعدها شهر کاشان به وجود آمد، روستاهایی پراکنده وجود داشت که فاقد 'قلعه بند' بودند. در عهد زبیده خاتون اهل کاشان از وی تقاضا کردند «...چون منزل و مسکن معتبر مستحکم متینی نداریم و جمعیت ما در این جلگه متفرق است، سالی چند نوبت دیلمان بر سر ما بتازند و مال و عیال ما را اسیر و دستگیر نمایند. اعظم مهمات ما آن است که رفع تعدی و دفع شر از سر این ضعفا نموده و در پناه خود حفظ فرمایند...». وی دستور داد طرح برج و بارو در محل فعلی شهر کاشان ریخته و اجرا شود.^{۹۲} در روایت دیگری از وضعیت مشابهی در منطقه غرب ایران، اشاره می‌شود برای حفظ اموال و مواشی مردم از دستبرد راهزنان، مهدی عباسی با ارسال حاکمی به منطقه سیسر (صحنه امروزی) به وی دستور داد شهری در آنجا بسازد و گوسفندان و چوپانان و مردم را در دژ آنجا محافظت کند. بعدها به تدریج این نقطه توسعه یافت و به مرحله شهر ارتقاء یافت.^{۹۳} این نظریه در نزد قدما، از جمله مولف آثار البلاد و اخبار العباد، در ضمن بحث بیان چگونگی پیدایش 'مدینه' چنین صورت‌بندی شده است: «پس از تشکیل اجتماع انسانی، ضرورت گرد آمدن در حصار و دیوار برای حفظ خود از خطرات ایجاد که در نتیجه آن روستاها و شهرها پدید آمد.» وی در مطلبی با عنوان «نیازی که انگیزه ساختن شهرها و دیه‌ها شد،» این بحث را پرورانده است.^{۹۴} در پیدایش شهرهای کهنی چون کرمان،^{۹۵}

۹۰. شکوهی، ۱۳۷۳، ص ۱۴۵ - ۱۴۴.

۹۱. ذکاء، ص ۲۰۹.

۹۲. عبدالرحیم کلانتر ضرابی، تاریخ کاشان، تصحیح ایرج افشار (تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۸)، ص ۷.

۹۳. ابن فقیه، ص ۶۷ - ۶۶.

۹۴. زکریا بن محمد بن محمود قزوینی، آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه و اضافات از جهانگیر میرزا قاجار، به تصحیح و تکمیل

میرهاشم محدث (تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۳)، ص ۴۲ - ۳۹.

۹۵. باستانی پاریزی، ص ۱۶۹.

نائین،^{۹۶} کاشان،^{۹۷} مرو،^{۹۸} قم،^{۹۹} و نیشابور^{۱۰۰} چنین روال‌هایی قابل تشخیص است.

تکامل تفرجگاه‌های خاص به استقرار گاه شهری

خاستگاه برخی از شهرها به رشد آرام و گسترش تدریجی استقرار گاهی تفریحی، که توسط حکمرانان در نقاط خوش آب‌وهوا احداث می‌شد، بازمی‌گردد. برخی از این گونه شهرها در دوره خلفای عباسی به وجود آمدند.^{۱۰۱} این الگو مکرر در مورد محله‌های مجاور شهرهای بزرگ تکرار می‌شد.^{۱۰۲} از جمله مشهورترین این موارد منطقه شادیاخ، مجاور شهر نیشابور بود، که محل استقرار قصرهای حکمرانان خراسان بود و بعدها با استقرار مردم شهر در آنجا، به تدریج شهر نیشابور در آن منطقه برپا شد.^{۱۰۳}

تکامل منطقه مبادله‌ای (بازار گاهی) به موقعیت شهری

نیاز فعالان اقتصادی به مبادله کالاهای تولیدی در جایگاهی به نام بازار نیز چون عاملی در روند پیدایش شهر بود. شهر به عنوان مکان بازار، یعنی مرکزیت مبادله کالا و کانون اصلی تجارت در یک منطقه و نیز تجارت فرامنطقه‌ای عمل می‌کرد^{۱۰۴} و بر این اساس سازماندهی مبادله و توزیع فرآورده‌های تولید زراعی و تولید پیشه‌وری شهری را امکان‌پذیر می‌کند. روال برپایی بازارهای

۹۶. غلامرضا حقیقت نائینی و مهناز اشرفی، «بررسی مفاهیم و ارزش‌های معماری و شهرسازی در بافت قدیم نائین»، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (کنگره بم)، ج ۴، به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی (تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، ۱۳۷۶)، ص ۲۹۸ - ۲۹۷.

۹۷. ثریا بیرشک، «چگونگی روند توسعه و تکامل شکل‌گیری شهر کاشان در بستر تاریخ»، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (کنگره بم)، ج ۳، به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی (تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، ۱۳۷۶)، ص ۳۸۴ - ۳۸۳.

۹۸. هاید معیری، «مرو کهن، مرو تاریخی»، تحقیقات تاریخی، ش ۷-۶ (پاییز - زمستان ۱۳۷۱)، ص ۳۴.

۹۹. مارسل بهازن، «قم شهر زیارتی و مرکز منطقه»، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مجموعه مقالات جغرافی، ج ۴، به کوشش محمدحسین پاپلی یزدی (مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷)، ص ۲۴۳.

۱۰۰. حاکم نیشابوری، ص ۱۹۷.

۱۰۱. مرضیه عربان، «شهرهای اسلامی»، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (کنگره بم)، ج ۱، به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی (تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، (پژوهشگاه)، ۱۳۷۶)، ص ۲۸۰ - ۲۷۹.

۱۰۲. حسن ضیاء توانا، «محله، بافت و ساختار آن در شهرهای شرقی اسلامی»، علوم زمین، نشریه دانشکده علوم زمین دانشگاه شهید بهشتی، دوره جدید، ش ۱ (۱۳۷۰)، ص ۱۸۱.

۱۰۳. قزوینی، ص ۴۶۶ - ۴۶۵؛ یاقوت حموی، برگزیده...، ص ۱۲؛ عبدالحمید مولوی، آثار باستانی خراسان (تهران: بی‌نا، ۱۳۵۴)،

ج ۱، ص ۱۱۴.

۱۰۴. شکوهی، ۱۳۷۳، ص ۱۴۳ به بعد.

موسمی در یک مکان خاص که محل تلاقی و نقطه اتصال روستاهای مختلف بود، به تدریج هسته اولیه پیدایش شهر را شکل می‌داد. الگوی تشکیل بازارهای هفتگی، ماهانه، فصلی و حتی سالانه منجر به شکل‌گیری استقرارگاه‌های روستایی و گاه شهری می‌شد: از جمله پیدایش شهر اهواز (سوق الاهواز)، دوشنبه (تاجیکستان)، واجارگا (گیلان) و بسیاری مواردی دیگر^{۱۰۵} قابل ذکرند.

اغلب شهرهای مهم ایران در محل‌های تلاقی راه‌های تجاری برپا شده‌اند و از این نظر قابل مقایسه با الگوی پیدایش شهرها و تجارت در اروپای قرون وسطی هستند.^{۱۰۶} این امر ربط پیدایش سکونتگاه‌های اولیه در مسیر راه‌های مهم تجاری و تأثیر این امر در افزوده شدن عناصر کالبدی مرتبط با کارکردهای تجاری به کالبد این سکونتگاه‌ها،^{۱۰۷} تا هنگام نیل به وضعیت شهر با کارکردهای تجاری را نشان می‌دهد. البته این تجربه در مورد شهرهای مختلف جهان اسلام نیز صادق است.^{۱۰۸} شهرهایی چون لار،^{۱۰۹} و سیراف^{۱۱۰} نمونه‌های قابل توجه چنین روندی به‌شمار می‌آیند. این موضوع نقش مناسبات تجاری در پیدایش و رشد شماری از شهرهای ایران را توضیح می‌دهد.

مازاد تولید در بخش کشاورزی

مازاد تولید در روستاها از جمله عوامل اصلی در پیدایش شهرها بوده است.^{۱۱۱} براساس دیدگاهی که 'مازاد تولید' را علت اصلی توسعه اقتصادی و اجتماعی می‌داند، استقرار بشر در نواحی مساعد برای تولید کشاورزی و به‌کارگیری تدریجی ابزارهای مناسب برای کار به تدریج مازاد تولید را

۱۰۵. ذکا، ص ۲۱۰؛ خسرو خسروی، پژوهشی در جامعه روستایی ایران (تهران: پیام، ۱۳۵۸)، ص ۴؛ مصطفی مومنی، پایگاه علم جغرافیا در ایران، جلد اول: پایگاه جغرافیای شهری در ایران (تهران: فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۷)، ص ۱۵۹؛ نرشنی، ص ۱۸. همچنین برای بررسی نقش بازار کرمان، نک:

Friend, Ray. A.- and Bruce. D.mann: *strategy for sound Adaption and development: A case study of kerman Bazar*. Tehran: ministitery of Interior, 1971.

۱۰۶. جیمز موریس، تاریخ شکل شهر تا انقلاب صنعتی، ترجمه رضیه رضازاده (تهران: دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۶۸)، ص

۱۲۲ - ۱۱۹.

۱۰۷. خیرآبادی، ص ۶۷ - ۶۵ مؤید عهد، ص ۱۹ - ۱۸.

۱۰۸. عثمان، ص ۱۶۳ - ۱۶۲.

۱۰۹. محمدحسن ضیاء توانا، بازار قیصریه لار (تهران: نی، ۱۳۸۰)، ص ۳۶ - ۳۵.

۱۱۰. محمدحسن سمسار، «سیراف»، شهرهای ایران، ج ۳، به کوشش محمدیوسف کیانی (تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۹)، ص ۳۲۸.

۱۱۱. برای بررسی نقش این عامل در روابط میان شهر و روستا، نک: شهرام یوسفی فر، شهر و روستا در سده‌های میانه تاریخ

ایران (تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰).

فراهم آورد. این امر به توسعه اقتصادی، ظهور شغل‌های تخصصی و توسعه اجتماعی (سازمان‌های اجتماعی، سیستم اداری، آبیاری پیشرفته و افزایش جمعیت) منجر می‌گردد. شهرها در تداوم چنین فرآیندی پدیدار شدند. در واقع در نظم کشاورزی که بر آبیاری استوار است براساس نوعی تقسیم کار ضروری و نظام همکاری و تعاون اراضی زیر کشت افزایش یافته و تمرکز جمعیت پدیدار می‌شد. در این مرحله به نظام اداری و مدیریت اجتماعی که در یک مرکز قدرت فعال متجلی شود نیاز است. در نتیجه برای اداره سازمان‌های اجتماعی مزبور نیروی سیاسی ظهور می‌کند و به این ترتیب زمینه‌های لازم برای ایجاد شهرها فراهم می‌گردد.^{۱۱۲}

در نتیجه هر شهر پس از آن که موجودیت خود را استقرار بخشید به بهره‌بری از مازاد تولید روستایی پرداخته و این امر در یکی از دو نوع الگوی تاریخی متجلی می‌شد: یا به مانند رابطه‌ای که در اروپا وجود داشت شهر با روستا رابطه‌ای اقتصادی برقرار می‌کرد که براساس آن از مازاد تولید روستا در ازای پرداخت مابه‌ازای اقتصادی آن (کالا و خدمات) برخوردار می‌شد و در نتیجه ستیز و تضادی در روابط آن دو نهادینه شده و شهر و روستا در برابر یکدیگر هویت و موجودیتی مستقل می‌یافت، یا به مانند جامعه ایران شهر به صورت طبیعی به بهره‌بری از مازاد تولید روستا استمرار بخشیده و از رها کردن روستا به حال خود اجتناب می‌ورزید و در نتیجه روستا به شهر و شهر به روستا وابسته باقی می‌ماندند.^{۱۱۳}

شهر به مثابه شکل تکامل یافته زندگی روستایی

برخی از شهرها در نتیجه تکامل استقرارگاه‌های اولیه به مرحله روستانشینی و در مراتب بعدی از تکامل جامعه روستایی به وضعیت شهرنشینی به وجود آمده‌اند. هرچند در خصوص اجزای این روند در بین محققان تفاوت‌هایی دیده می‌شود.^{۱۱۴} اما پس از آن که انسان از اشکال زندگی اولیه^{۱۱۵} و یا

۱۱۲. شکوهی، ۱۳۷۳، ص ۱۴۳ - ۱۴۱؛ درباره ظهور نیروی سیاسی و اداره سازمان‌های اجتماعی، نک:

Karl L A Wittfogel, *Oriental despotism: A comparative study of total power*. New York: Random House, 1981.

۱۱۳. یوسف مجیدزاده، *آغاز شهرنشینی در ایران* (تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۸)، ص ۷۹ به بعد؛ سلطان‌زاده، ۱۳۶۷، ص ۴۱ - ۳۹ و ۳۴۱ - ۳۳۸؛ محمد توسلی، «شهر در سرزمین‌های دوره اسلامی»، *هفتاد مقاله*، شماره ۱: *ارمان فرهنگ* به دکتر غلامحسین صدیقی، به کوشش یحیی مهدوی و ایرج افشار (تهران: اساطیر، ۱۳۶۹)، ص ۳۵۸ - ۳۵۷؛ کاظم علمداری، *چرا ایران عقب ماند و غرب پیش رفت* (تهران: توسعه، ۱۳۸۰)، ص ۷۵ به بعد.

۱۱۴. مجیدزاده، ص ۷۹ به بعد؛ وایت‌هاوس، ص ۲۰۵ - ۸۷؛ جلال‌الدین رفیع‌فر، «تأملی در خاستگاه جامعه روستایی»، *مجله*

باستان‌شناسی و تاریخ، س ۱۰، ش ۱، (۱۳۷۴)، ص ۲۴ - ۱۸.

۱۱۵. ر.ک: لوئیس هنری مورگان، *جامعه باستان*، ترجمه محسن ثلاثی (تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱).

شکل زندگی گله‌وار به مرحله استقرار در اولین اقامتگاه‌های خود بر روی تپه‌ها (و یا نواحی مساعد برای کشاورزی) نائل شد روستاها به وجود آمدند. وایت هاوس بحثی درخور در باب ویژگی‌های این گذار مطرح کرده است.^{۱۱۶} در مراحل بعد با بروز تغییراتی در روابط تولید کشاورزی، پیدایش نظام‌های آبیاری و سازمان‌های اجتماعی مختلف، امکان تدارک مازاد محصول، جدایی پیشه‌ها و تحقق تقسیم کار اجتماعی و در نهایت پیدایش شهرها تحقق یافت. جردن و راوتتری چهار نظریه در گذار از زندگی روستایی به شهری را مطرح کرده‌اند:^{۱۱۷} مدل تمدن آبی،^{۱۱۸} مدل ابداع،^{۱۱۹} مدل فشار محیطی^{۱۲۰} و مدل گسترش قدرت سیاسی یک گروه بر سایر گروه‌ها.^{۱۲۱} هرچند که در روند طبیعی مورد اشاره برای تکامل مناسبات روستایی به سطح شهر عوامل دیگری - خارج از اختیار آن اجتماع - داشته‌اند و از جمله می‌توان به دخالت حکومت‌ها در تحول جامعه روستایی به سطوح بالاتر^{۱۲۲} اشاره کرد.

طریق دیگر پیدایش اجتماع روستانشینی و تکامل بعدی آن، اسکان قبایل کوچرو در یک منطقه و بر پا کردن عمارت‌ها در آنجا بوده است. ابن‌خلدون نیز چنین روندی را جمع‌بندی کرده است.^{۱۲۳} مثلاً در ناحیه بخارا چنین روندی به ظهور روستاها انجامید و سپس شهر بخارا در تکامل بعدی آن استقرارگاه‌ها پدیدار شد.^{۱۲۴} درباره پیدایش روستاها در قم و سپس شهر قم نیز این روند ملاحظه می‌شد^{۱۲۵} و شهر کرج ابی‌دولف در ناحیه عراق عجم^{۱۲۶} هم چنین بود. روستاها بنا به شرایطی که داشتند و نیز به تأثیر از موقعیت مکانی و جغرافیایی در دسته‌های

۱۱۶. وایت هاوس، ص پنج؛ صادق ملک شه‌میرزادی، «بررسی مفهوم شهر از دیدگاه باستان‌شناسی»، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی در ایران، ج ۱، به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی (تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۸)، ص ۳۴؛ شکوهی، ۱۳۷۳، ص ۱۴۱ - ۱۴۰.

۱۱۷. تری. ج. جردن و لستر راوتتری، مقدمه‌ای بر جغرافیای فرهنگی، ترجمه سیمین تولایی و محمد سلیمانی (تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۸۰)، ص ۳۸۴ - ۳۸۱؛ مجیدزاده، ص ۷ به بعد؛ وایت‌هاوس، ص ۲۱ به بعد؛ کاظم ودیعی، مقدمه‌ای بر روستانشینی ایران (تهران: دهخدا، ۱۳۵۲)، ص ۴۹؛ ورجاوند، ج ۴، ص ۱ - ۲.

118. Hydraulic Civilization

119. Innovation model

120. Environmental strees model

121. Political power model

۱۲۲. قمی، ص ۲۳.

۱۲۳. ابن‌خلدون، ج ۱، ص ۲۳۰ - ۲۲۹؛ مجیدزاده، ص ۹ به بعد؛ جردن و راوتتری، ص ۳۸۰ به بعد.

۱۲۴. نرشخی، ص ۸.

۱۲۵. قمی، ص ۲۳.

۱۲۶. ابن‌فقیه، ص ۹۷ - ۹۶.

مختلف از آبادی‌های کوچک تا روستاهای بزرگ قرار می‌گرفتند و هر کدام به گونه‌ای پدید آمده و در طی تکامل خود، بستر شکل‌گیری شهرها می‌شدند، از این رو حتی بنا به اهمیت و ویژگی‌هایی که داشته‌اند با نام‌هایی خوانده می‌شدند.^{۱۲۷} اشاره به الگوی تکامل روستاها و دیه‌ها به موقعیت شهر در تاریخ ایران در گزارش‌های مختلف قابل پی‌گیری است: شهر اصفهان در اصل چهار دیه بود که با افزایش شمار مردم و عمارت‌ها به مرتبه شهری بزرگ نایل شد؛^{۱۲۸} ورامین ابتدا دهی بود و در دوره مغول در اثر تکامل اجتماعی - اقتصادی بزرگ شده بود؛^{۱۲۹} مراغه در ایام ورود مسلمانان دهی بود که بنابر ضرورت‌های پیش‌آمده، به سطح شهر تکامل یافت.^{۱۳۰} قزوین^{۱۳۱} یا اوزکند^{۱۳۲} نیز چنین بودند. البته باید توجه داشت الگوی تکامل روستا به شهر در آن مناطقی از سرزمین ایران امکان‌پذیر بود که علاوه بر برخورداری از شرایط کشاورزی مناسب، مبادله مازاد محصول و ظهور بازار در آنجا امکان‌پذیر می‌بود.

نتیجه‌گیری

با عنایت به مباحث مطرح‌شده در این مقاله نباید و نمی‌توان از کاربرد یک روال یا روند در پیدایش استقرارگاه‌های شهری (و حتی روستایی) در تاریخ ایران سخن گفت. در واقع برای این که فهم و درک درستی از این موضوع به دست آید لازم است در مورد هر یک از شهرهای تاریخی ایران مجموعه‌ای از عواملی که به صورت ویژه در جامعه ایران در پیدایش جامعه شهری نقش ایفا می‌کرده‌اند را مورد پژوهش و توجه قرار داد و تأثیر هر یک از آن عوامل را در روند مورد نظر بازشناسی کرد.

بر اساس یافته‌های منتج از چنین پژوهش‌هایی می‌توان ادعا کرد که کاربست نظریه‌ها و الگوهای توضیح‌دهنده پیدایش و استقرار شهر، که بر اساس مطالعه تجربیات شهرنشینی در اروپا

۱۲۷. برای آگاهی بیشتر، نک: حسن باستانی راد، «واژه‌شناسی تاریخی ده و روستا در ایران»، تاریخ ایران، مجله علمی - پژوهشی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۱، پیاپی ۵۹/۵ (زمستان ۱۳۸۷)، ص ۸۸ - ۶۵.

۱۲۸. مستوفی قزوینی، ص ۸۹؛ آرتور اپهام پوپ، «نقشه شهرها»، ترجمه محمدعلی صبوری، نامه آستان قدس، دوره ۹، ش ۴، (شماره مسلسل ۳۶) (۱۳۵۳)، ص ۱۷۱.

۱۲۹. مستوفی قزوینی، ص ۹۷.

۱۳۰. ابن فقیه، ص ۱۲۷ - ۱۲۶.

۱۳۱. همان، ص ۱۲۳ - ۱۲۰.

۱۳۲. شهاب‌الدین یاقوت حموی، معجم البلدان، ترجمه علینقی منزوی (تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۰)، ص

و سایر نقاط دنیا وضع گردیده است، برای شناسایی و تحلیل تجربه مزبور در تاریخ ایران از کارآیی‌های لازم برخوردار نیست. نظر به تنوع و تعدد عوامل تأثیرگذار در پیدایش جوامع شهری در ایران، لازم است مطالعه موضوعات مربوط به این جامعه را با نگاه به ریشه‌های پیدایش و تکامل شهر مورد نظر، آغاز کرد و آن را به مانند موضوعی چند بُعدی ارزیابی و فهم کرد.

کتابنامه

- ابن اسفندیار، بهاء‌الدین بن حسن. *تاریخ طبرستان*. به اهتمام عباس اقبال. تهران: کلاله خاور، ۱۳۶۶.
- ابن بلخی. *فارسانامه*. توضیح و تحشیه منصور رستگار فسائی، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی، ۱۳۷۴.
- ابن خلدون، ولی‌الدین عبدالرحمن بن محمد. مقدمه. ترجمه محمد پروین گنابادی. ج ۱. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۹؛ ج ۲. تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۷.
- ابن‌رسته، احمد بن عمر. *الاعلاق النقیسه*. ترجمه و تعلیق حسین قره‌چانلو. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰.
- ابن فقیه، ابوبکر احمد ابن محمد بن اسحاق همدانی. *ترجمه مختصر البلدان*. ترجمه ح. مسعود. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.
- ابن فندق، ابوالحسن علی بن زید بیهقی. *تاریخ بیهقی*. به تصحیح احمد بهمنیار. تهران: کتاب‌فروشی فروغی، ۱۳۶۱.
- اشپولر، برتولد. *تاریخ مغول*. ترجمه محمود میرآفتاب. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
- اشرف، احمد. «ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی». نامه علوم اجتماعی. دوره ۱، شماره ۴، تیرماه ۱۳۵۳. ص ۴۹ - ۷.
- افسر، کرامت‌الله. *تاریخ بافت قدیمی شیراز*. تهران: انجمن آثار و مفاخر ملی، قطره، ۱۳۷۴.
- بارتولد، و. و. *ترکستان‌نامه، ترکستان در عهد هجوم مغول*. ترجمه کریم کشاورز. تهران: آگاه، ۱۳۶۶.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. «کرمان». *شهرهای ایران*. ج ۲. به کوشش محمدیوسف کیانی. تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۷. ص ۲۰۴ - ۲۰۱.
- باستانی راد، حسن. «واژه‌شناسی تاریخی ده و روستا در ایران». *تاریخ ایران*. مجله علمی - پژوهشی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۱، پیاپی ۵۹/۵. زمستان ۱۳۸۷. ص ۸۸ - ۶۵.
- _____ «واژه‌شناسی تاریخی شهر در ایران». *فرهنگ*، شماره ۷۲، زمستان ۱۳۸۸، ص ۵۶ - ۱۹.
- به‌ازن، مارسل. «قم شهر زیارتی و مرکز منطقه». ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم. مجموعه مقالات جغرافی. ج ۴. به کوشش محمدحسین پاپلی یزدی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷. ص ۳۰۱-۳۳۹.
- بیرشک، ثریا. «چگونگی روند توسعه و تکامل شکل‌گیری شهر کاشان در بستر تاریخ». مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (کنگره بم). ج ۳. به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، ۱۳۷۶. ص ۳۷۹-۳۴۰.

پوپ، آرتور اپهام. «نقشه شهرها». ترجمه محمدعلی صبوری. نامه آستان قدس. دوره ۹، ش ۴، (شماره مسلسل ۳۶). ۱۳۵۳. ص ۱۹۹-۱۶۰.

پوراحمد، احمد. جغرافیا و ساخت شهر کرمان. تهران: دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۸.
پیگولوسکیا، ن. و. شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان. ترجمه عنایت‌الله رضا. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.

تفضلی، احمد. «[ترجمه] شهرستان‌های ایران‌شهر»، شهرهای ایران. ج ۳. به کوشش محمد یوسف کیانی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۸. ص ۳۴۹-۳۳۲.
توسلی، محمود. «شهر در سرزمین‌های دوره اسلامی». هفتاد مقاله، شماره ۱: ارمغان فرهنگی به دکتر غلامحسین صدیقی. به کوشش یحیی مهدوی و ایرج افشار. تهران: اساطیر، ۱۳۶۹. ص ۳۷۵-۲۶۹.
تولایی، نوین. «عوامل مؤثر بر توسعه و ویرانی شهرها از نظر ابن‌خلدون». ص ۹، ش ۲۸، بهار و تابستان ۱۳۷۸. ص ۱۵-۴.

جردن، تری. ج. و لستر راونتری. مقدمه‌ای بر جغرافیای فرهنگی. ترجمه سیمین تولایی و محمد سلیمانی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۸۰.
حاکم نیشابوری، ابوعبدالله. تاریخ نیشابور. ترجمه و تلخیص محمد بن حسین خلیفه نیشابوری. تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگاه، ۱۳۷۸.

حیبی، محسن. «نگاهی به مفهوم شهر در ایران». ص ۱، ش ۱، تابستان ۱۳۶۹. ص ۲۰-۱۶.
حدودالعالم من المشرق الی المغرب. با تصحیح و تعلیقه و. و. مینورسکی، میرحسین شاه، و. و. بارتولد. ترجمه مریم میراحمدی و غلامرضا ورهرام. تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۷۲.

حقیقت نائینی، غلامرضا و مهناز اشرفی. «بررسی مفاهیم و ارزش‌های معماری و شهرسازی در بافت قدیم نائین». مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (کنگره ۴م). ج ۴. به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، ۱۳۷۶. ص ۳۱۴-۲۹۷.
خسروی، خسرو. پژوهشی در جامعه روستایی ایران. تهران: پیام، ۱۳۵۸.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین حسینی. مآثر الملوک، به ضمیمه خاتمه خلاصه الاخبار و قانون همایونی. به تصحیح میرهاشم محدث. تهران: رسا، ۱۳۷۲.

خیرآبادی، مسعود. شهرهای ایران. ترجمه حسین حاتمی‌نژاد و عزت‌الله مافی. (مشهد: نیکا، ۱۳۷۶).
دیاکونوف، ایگور میخائیلویچ. تاریخ ماد. ترجمه کریم کشاورز. تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۵.
ذکاء، یحیی. «مفهوم دژ و ارگ یا هسته مرکزی ایجاد شهرها در ایران». مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران. ج ۱. تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴. ص ۲۲۴-۲۰۹.

راپوپورت، امس: منشاء فرهنگی مجتمع‌های زیستی. ترجمه رضاییه رضازاده، تاریخ شکل شهر تا انقلاب صنعتی. تهران: دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۶۸.

رفیع‌فر، جلال‌الدین. «تأملی در خاستگاه جامعه روستایی». مجله باستان‌شناسی و تاریخ. س ۱۰، ش ۱، ۱۳۷۴. ص ۲۴-۱۸.

زمچی اسفزاری، معین‌الدین محمد. روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات. با تصحیح و حواشی و تعلیقات محمد کاظم امام. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۸.

زیدان، جرجی. تاریخ تمدن اسلام. ترجمه علی جواهر کلام. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۳.

سامی، علی. پایتخت‌های شاهنشاهان هخامنشی. تهران: پازینه، ۱۳۸۹.

سلطان‌زاده، حسین. معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی. تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۷۷.

_____ مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۷.

سمسار، محمدحسن. «سیراف» شهرهای ایران. ج ۳. به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۹.

سیف، احمد. استناد، مسئله مالکیت و انباشت سرمایه در ایران. تهران: رسانش، ۱۳۸۰.

سیفی هروی، محمد. تاریخ‌نامه هرات. به تصحیح صدیقی. کلکته: مطبعه بیتست مشن، ۱۹۴۳.

شکوهی، حسین. جغرافیای اجتماعی شهرها، اکولوژی اجتماعی شهر. تهران: ماجد، ۱۳۷۲.

شکوهی، حسین. دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری. تهران: سمت، ۱۳۷۳.

ضیاء توانا، حسن. «محل، بافت و ساختار آن در شهرهای شرقی اسلامی». علوم زمین. نشریه دانشکده علوم زمین دانشگاه شهید بهشتی. دوره جدید، ش ۱، ۱۳۷۰. ص ۱۹۹ - ۱۷۳.

ضیاء توانا، محمدحسن. بازار قیصریه لار. تهران: نی، ۱۳۸۰.

طقوش، محمدسهیل. دولت امویان. ترجمه حجت‌الله جودکی. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۰.

عثمان، عبدالستار. مدینه اسلامی. ترجمه علی چراغی. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۶.

عریان، مرضیه. «شهرهای اسلامی». مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (کنگره بم). ج ۱. به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، (پژوهشگاه)، ۱۳۷۶. ص ۳۰۴ - ۲۷۸.

علمداری، کاظم. چرا ایران عقب ماند و غرب پیش رفت. تهران: توسعه، ۱۳۸۰.

غزنوی، سدیدالدین محمد. مقامات ژنده پیل (احمد جام). به تصحیح حشمت‌اله مؤید سندی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰.

فقیهی، علی‌اکبر. آل‌بویه و اوضاع زمان ایشان یا نموداری از زندگی مردم آن عصر. تهران: صبا، ۱۳۶۵.

فلامکی، منصور. باز زنده‌سازی بناها در شهرهای تاریخی. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.

قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود. آثار البلاد و اخبار العباد. ترجمه و اضافات از جهانگیر میرزا قاجار. به تصحیح و تکمیل میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۳.

قمی، حسن بن محمد بن حسن. کتاب تاریخ قم. ترجمه حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی. تصحیح و تحشیه جلال‌الدین طهرانی. تهران: توس، ۱۳۶۱.

کاتب یزدی، احمد بن حسین بن علی. تاریخ جدید یزد. یزد: گلپهار، ۱۳۱۷.

کاستلو، فرانسیس. شهرنشینی در خاورمیانه. ترجمه عبدالعلی رضایی. تهران: نشرنی، ۱۳۷۹.

- کالج، مالکوم، پارتیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: هیرمند، ۱۳۸۰.
- کاهن، کلود. «قبایل، شهرها، سازمان‌بندی اجتماعی.» *تاریخ ایران، از اسلام تا سلجوقیان*. پژوهش دانشگاه کمبریج، ج ۴. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳. ص ۲۸۲ - ۲۶۳.
- کریمان، حسین. *ری باستان*. ج ۱. تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۵.
- _____ *ری باستان*. ج ۲. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۱.
- کلانتر ضرابی، عبدالرحیم. *تاریخ کاشان*. تصحیح ایرج افشار. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۸.
- کیانفر، جمشید. «ری از صدر اسلام تا یورش مغول.» *پژوهش‌های ایران‌شناسی*. ج ۱۲. به کوشش کریم اصفهانیان و ایرج افشار. تهران: بنیاد موقوفات افشار، ۱۳۷۹. ص ۹ - ۳۳۸.
- لسترینج، گ. *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*. ترجمه محمود عرفان. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.
- لوکونین، و. گ. «نهادهای سیاسی، اجتماعی و اداری، مالیات‌ها و دادوستد.» *تاریخ ایران، از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان (قسمت دوم)*. پژوهش دانشگاه کمبریج. گردآورنده احسان یارشاطر. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۷.
- متز، آدام. *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴.
- مجبایی، مهدی. «طرحی بر روند توسعه تاریخی منطقه قزوین. قسمت اول: از آغاز توسعه تا شروع دولت آل‌بویه.» *مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی، ارگ بم، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲*. ج ۳. ص ۲۱۰ - ۱۸۹.
- _____ «قسمت دوم: نظریه توسعه تاریخی شهر در ایران. توسعه تاریخی قزوین.» *مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی، ارگ بم، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲*. ج ۲. ص ۵۱۴ - ۴۱۶.
- مجیدزاده، یوسف. *آغاز شهرنشینی در ایران*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۸.
- محمودی، محمود. «تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی، برنامه‌ریزی فضایی - کالبدی، راهبردی جدید در توسعه و بهره‌وری بهینه موقوفات.» *وقف، میراث جاویدان*. س ۸، ش ۲، تابستان ۱۳۷۹.
- مستوفی قزوینی، حمدالله. *زهره القلوب*. به تصحیح و تحشیه محمد دبیرسیاقی. تهران: طه، ۱۳۷۸.
- مشایخ فریدنی، آرمیدخت. *بلخ، کهن‌ترین شهر ایرانی آسیای مرکزی در قرون نخستین اسلامی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۶.
- معیری، هایده. «مرو کهن، مرو تاریخی.» *تحقیقات تاریخی*. ش ۷-۶. پاییز - زمستان ۱۳۷۱. ص ۷۰-۷.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد. *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. ترجمه علی نقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان، ۱۳۶۱.
- ملک شه‌میرزادی، صادق. «بررسی مفهوم شهر از دیدگاه باستان‌شناسی.» *مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی در ایران*. ج ۱. به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۸. ص ۴۰-۳۱.
- ممتاز، فریده. *جامعه‌شناسی شهر*. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۹.

مورگان، لوئیس هنری. *جامعه باستان*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱.

موریس، جیمز. *تاریخ شکل شهر تا انقلاب صنعتی*. ترجمه راضیه رضازاده. تهران: دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۶۸.

موسوی، محمود. *توس شهر خفته در تاریخ*. تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۰.

مولوی، عبدالحمید. *آثار باستانی خراسان*. تهران: بی‌نا، ۱۳۵۴.

مومنی، مصطفی. «جایگاه وقف و وقف‌نامه در ساختارشناسی فرهنگی، اجتماعی و کالبدی شهرها و روستاهای ایران (مورد جغرافیای تاریخی شهرستان تفت در استان یزد)». مجموعه مقالات *سمینار جغرافی*. جلد ۳. به کوشش محمدحسین پاپلی یزدی. مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵. ص ۲۵-۹۹.

_____ *پایگاه علم جغرافیا در ایران*. جلد اول: *پایگاه جغرافیای شهری در ایران*. تهران: فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۷.

مؤیدعهد، پرویز. «نکاتی چند درباره مسئله شهرسازی». *هنر و مردم*. ش ۵۷-۵۶. خرداد- تیر ۱۳۴۶، ص ۲۳-۱۸.

نرشخی، ابوبکر محمد بن جعفر. *تاریخ بخارا*. ترجمه ابونصر احمد بن محمد بن نصر القباوی. تلخیص محمد بن زفر بن عمر. تصحیح و تحشیه محمدتقی رضوی. تهران: توس، ۱۳۶۳.

نعمانی، فرهاد. *تکامل فتودالیسم در ایران*. تهران: خوارزمی، ۱۳۵۹.

واعظ بلخی، ابوبکر عبدالله بن عمر بن محمد بن داود. *فضایل بلخ*. ترجمه عبدالله محمد بن محمد بن حسین حسینی بلخی. به تصحیح و تحشیه عبدالحی حبیبی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰.

وایت‌هاوس، روث. *نخستین شهر*. ترجمه مهدی سبحانی. تهران: فضا، ۱۳۶۹.

ویدیعی، کاظم. *مقدمه‌ای بر روستاشناسی ایران*. تهران: دهخدا، ۱۳۵۲.

ورجاوند، پرویز. «شهرسازی و شهرنشینی در ایران». *شهرهای ایران*. ج ۴. به کوشش محمدیوسف کیانی. تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۰. ص ۴۴-۱.

یاقوت حموی، شهاب‌الدین. *معجم البلدان*. ترجمه علینقی منزوی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۰.

_____ *برگزیده مشترک یاقوت حموی*. ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: ابن‌سینا، ۱۳۴۷.

یوسفی فر، شهرام. *تامالاتی در مناسبات شهرنشینی دوره سلجوقیان*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.

_____ *شهر و روستا در سده‌های میانه تاریخ ایران*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.

_____ «بررسی ویژگی‌ها و مؤلفه‌های تاریخی مفهوم شهر در سده‌های میانه تاریخ ایران». *فرهنگ (مجله علمی - پژوهشی ویژه تاریخ)*. سال نوزدهم، شماره چهارم. پیاپی ۶۰ زمستان ۱۳۸۵. ص ۳۰۴-۲۶۳.

Belyaey, E. A. *Arab, Islam, and Arab caliphate, in the early middle Ages*, Translated

from Russian – Bonine, E – Eckart Ehlers – Thomas Krafft and Georg Stober. New York: Bonn, 1994.

Friend, Ray. A.- and Bruce. D.mann: *strategy for sound Adaption and development: A case study of kerman Bazar*. Tehran: ministitery of Interior, 1971.

Bemont, fredy: *Les Villes de L'Iran. Des Cites d'avtrefois a L'urbanisme Contemprain*. Paris: L'auteur, 1989.

Wittfogel, Karl L. A. *Oriental despotism: A ccomparative study of total power*. New Yotk: Random House, 1981.

Archive of SID